

ПОЛІТИЧНІ ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОБРАЗУ ВОРОГА¹

Є. ГАУФМАН
*доктор політичних наук,
науковий співробітник Інституту
Міжкультурних і Міжнародних досліджень
(Університет Бремену, Німеччина)*

У 1859 р. А. Дюнан, майбутній засновник Міжнародного Комітету Червоного Хреста, був свідком наслідків битви при Сольферіно, після якої десятки тисяч поранених були залишені на полі бою напризволяще. А. Дюнан був настільки вражений побаченим, що спробував полегшити долю постраждалих у війні. За його участю була прийнята перша Женевська конвенція про покращення долі поранених у сухопутній війні. Відтоді під мандат чотирьох Женевських конвенцій підпадають не лише поранені, а й військовополонені, а також цивільне населення під час війни. Місія А. Дюнана та Женевських конвенцій полягає у тому, щоб принести частку людяності в неминуче лихо війни. Саме тому використання багатьох видів зброї масового ураження заборонені низкою конвенцій.

Незважаючи на світові зусилля щодо «цивілізації» ведення війн, чимало країн намагаються обійти положення гуманітарного права за допомогою таких термінів, як, наприклад, «незаконний комбатант» (unlawful combatant), котрі часто дають право, керуючись національними законами, не ставитися до військовополонених так, як цього вимагають Женевські конвенції. Наприклад, в'язням Гуантанамо було неодноразово відмовлено в правах на хабеас корпус, не кажучи про застосування до них «розширених методів допиту» (advanced interrogation techniques). Незважаючи на дослідження, що доводили неефективність тортур, вони як і раніше застосовуються у багатьох країнах до терористів – саме для них винайшли евфемізм «незаконні комбатанти», щоб вивести їх з-під юрисдикції міжнародного гуманітарного права.

Якщо воєнні дії піддаються хоча б якомусь регулюванню, то людська психологія є набагато тоншим предметом. При веденні воєнних дій підключаються не лише танки та кулемети, а й дискурсивна зброя: для того, аби примусити одну людину вбивати іншу, потрібні відповідні психологічні та риторичні прийоми, що змусять не тільки солдата, а й мирне населення повірити в необхідність фізичного знищення ворога. Що ж відбувається після війни? Дискурсивна зброя продовжує свою токсичну дію, а створені образи ворога продовжують циркулю-

¹ Переклад з російської С. Прийми.

© Є. Гауфман, 2016

вати в засобах масової інформації (далі – ЗМІ) та популярній культурі, часто стаючи перешкодою на шляху національного примирення. Ба більше, крім ЗМІ, важливе значення має законодавство, що окреслює коло осіб, які потрапляють у групу «ворогів». Разом із цим законодавство зазвичай передбачає заходи боротьби з «ворогами» і таким чином слугує точкою відліку для визначення «ворога» як категорії.

Процес створення образу ворога можна теоретизувати за допомогою теорії сек'юритизації [1]. Цей теоретичний підхід означає, що при дискурсивній конструкції певного феномена як екзистенційної загрози, демократичні уряди можуть обійти звичайні політичні процедури та вжити надзвичайних заходів для боротьби з конструйованою загрозою. Зазвичай результатом успішної сек'юритизації є прийняття законодавства, спрямованого на боротьбу із «загрозою». Особливо важливим у контексті цієї статті вбачається дослідження сек'юритизації груп людей, оскільки образи ворога, створені в результаті цього процесу, мають найбільш токсичний вплив на суспільство.

Метою цієї статті є огляд політичної літератури, пов'язаної з концепцією образу ворога, а також аналіз правових наслідків успішної сек'юритизації.

Образ ворога та сек'юритизація

Політична концепція «образу ворога» була вперше досліджена К. Шміттом у книзі «Поняття політичного» [2], де він стверджував, що образ ворога (Feindbild) необхідний доти, доки існує потреба в Інших (der Fremde). При цьому сам ворог не є особистим ворогом людини, а є ворогом його соціальної чи політичної групи. Відповідно, поняття «друг» і «ворог» визначаються колективною ідентичністю та можуть бути активно використані в політичному житті всередині та за межами держави. Враховуючи той факт, що К. Шмітт був «коронованим юристом Третього Рейха» та його ідеї широко застосовувалися нацистами, його праці мало використовувались у науковому обігу після закінчення війни¹. Водночас він значно вплинув на відомих філософів і політологів, таких як Ж. Дерріда, Х. Арендт, Дж. Агамбен, Х. Моргентау. На думку М. Вільямса, значна частина європейського конструктивізму в політології так чи інакше пов'язана з ідеями К. Шмітта [3]. Він фактично сформулював принцип необхідності «маленьких звитяжних війн»: для підтримання соціальної цілісності суспільства необхідним є образ ворога, навіть не обов'язково зовнішнього.

Якщо К. Шмітт і його послідовники розглядали створення образу ворога з точки зору політичної необхідності, соціальні психологи намагалися розібратися із причиною виникнення образу ворога як соціального феномена. Часто образ ворога сприймався як своєрідна «антропологічна константа», неминуче творіння людської психології. На основі праць А. Адлера та К. Юнга вважалося, що поділ на ворогів і друзів заснований на психологічних детермінантах індивідуумів. Відповідно до цих досліджень створення стереотипів і розподіл оточуючих людей на групи, що сприяють виживанню чи небезпечні для нього, – це невід'ємна властивість людей і тварин, що розвинулася протягом мільйонів років.

Саме еволюційні механізми, як це не дивно, сприяли розвиткові в соціальних групах забобонів. Для виживання у ворожому оточенні існує життєва

¹ Праці К. Шмітта через полеміку з Г. Кельзенем отримали також поширення у теорії права.

необхідність у категоріях, що зроблять світ навколо безпечнішим і зрозумілішим. Особливо важливим фактором при виникненні забобону є соціальна конструкція іншості (otherness). Один із найбільш повчальних прикладів конструкції іншості можна відшукати у Дж. Свіфта у «Пригодах Гуллівера», де Ліліпутія та Блефуску воювали протягом 36 місяців (рос. – лун) за право розбивати варені яйця з тупого чи гострого кінця. Ворожнеча між тупоконечниками та гостроконечниками використовувалася Свіфтом як алегорія протистояння католиків і протестантів, але цей уривок із «Пригод Гуллівера» і до сьогодні може слугувати класичним прикладом надуманості ідеологічних протистоянь.

В американській соціальній психології вивчення забобонів є практично синонімом дослідження міжрасових відносин, адже соціальні забобони часто ґрунтуються на фенотипічних відмінностях. В американському варіанті англійської мови навіть слово «упереджений» (prejudiced) часто використовується як евфемізм для слова «расист». Це пояснює особливий вектор досліджень, що займаються вивченням забобонів у США. Навіть емпіричні дослідження на основі функціональної магнітно-резонансної томографії (МРТ) забобонно були засновані на сприйнятті афро-американців білими та навпаки. Незважаючи на численні звернення расистів і неонацистів, фізіологічні відмінності дуже просто сконструювати дискурсивно. Згідно з дослідженнями С. Гілмана навіть поняття «чорний» може варіюватися: на початку ХХ ст. у США «чорними» вважалися ірландці та євреї, а в сучасній Росії «чорними» називають вихідців із Північного Кавказу та Середньої Азії. Особливо показовою була «трансформація» зовнішності Дж. Царнаєва в американських поліцейських новинах після вибуху на Бостонському марафоні. До того як журналісти дізналися, що підозрюваний виконавець був родом із Чечні, його описували як «білого», а потім його зовнішність раптово стала «середземноморською».

Існуючі в суспільстві забобони дають сприятливий ґрунт для створення образу ворога. Більше того, «свіжий» образ ворога має резонувати із наявними забобонами, щоб соціальна група його прийняла. Дослідники образів ворога в Німецькій Демократичній Республіці (НДР) С. Сатюков і Р. Гріс дійшли висновків, що візуальні образи ворога в НДР були побудовані на основі міркувань нацистської пропаганди, що особливо наочно проявилось у ситуації з анти-ізраїльськими карикатурами. Для того аби впровадити в східно-німецьке суспільство образ західних німців як ворогів, уряд вдався до методів із нацистського минулого: образ західного капіталізму був сконструйований за допомогою карикатур на «єврейський капітал», у яких використовувалося принизливе візуальне зображення євреїв як агентів імперіалізму Уолл-Стріт. Цей процес відповідає логіці пропаганди: для уряду НДР було б неможливо ввести нову форму образу ворога без посилання на попередній візуально-дискурсивний конструкт [4]. Той факт, що німецька партія лівих досі є однією з найбільш критично налаштованих до Ізраїлю партій, доводить, наскільки живучими є образи ворога.

Таким чином, образ ворога являє собою сукупність негативних уявлень, що описують конкретну групу чи індивіда як загрозу для референтного об'єкта. Образ ворога ґрунтується передусім на існуючих у суспільстві переконаннях, які можна досить легко трансформувати у більш агресивні дискурсивні конструкції за допомогою пропаганди [5]. Особливо важливим у цьому процесі трансформації є використання колективної пам'яті суспільства про події, що спричинили

ли травмуючий вплив на свідомість великої кількості людей. Багатовікові забобони проти певної групи підтримуються завдяки колективній пам'яті, тоді як пропаганда працює через конструкцію загрози та через резонанс із попередніми образами ворога. Крім того, дослідження соціальної психології довели, що при створенні образу ворога задовольняється психологічна потреба індивідуума в самовихвалюванні [6]. Отже, створюючи образ ворога, можна вбити двох зайців одним пострілом: зробити собі позитивну ідентичність і згуртувати навколо неї суспільство.

Водночас концепція образу ворога є частиною цілого пласту конструктивістських теорій у політології, пов'язаних із сек'юритизацією [1]. Копенгагенська школа розуміє її як «певне явище, дискурсивно подане у вигляді екзистенційної загрози, що вимагає надзвичайних заходів поза нормальними межами політичної процедури» [1, 23–24]. Таким чином, в умовах «екзистенційної загрози» керівництво країни може вжити екстраординарних політичних заходів, таких як обхід демократичних стримувань і противаг у системі. Найбільш яскравим прикладом у цьому сенсі можна вважати політику національної безпеки США після атак 11 вересня 2001 р. Так, прийняття «патріотичного акта», який значно розширив повноваження державних органів з нагляду за американськими громадянами, що фактично йшло врозріз із четвертою поправкою до Конституції США [7]. Інакше кажучи, якщо достатньо «налякати» населення, то можна отримати народну підтримку надзвичайних або навіть антидемократичних заходів.

Одна з найпопулярніших шкіл сек'юритизації – Копенгагенська школа – не змогла, однак, повною мірою відповісти на питання успішного функціонування сек'юритизації як політичного процесу. За яких умов населення «вірять» дискурсу про екзистенційну загрозу та не заперечує проти вжиття надзвичайних заходів? На наше переконання, успіх процесу сек'юритизації залежить від його персоніфікації нарративу екзистенційної загрози (образ ворога), яка підтримується за допомогою колективної пам'яті та пропаганди на урядовому рівні. Така концептуалізація відрізняється від раніше запропонованих варіантів успіху сек'юритизації [8–10] у яких не були теоретизовані інтеграція нарративу екзистенційної загрози в існуючий політичний дискурс і характеристики екзистенційної загрози. Образ ворога в цьому контексті стає одиницею аналізу, що є корелятом успішного процесу сек'юритизації.

При цьому успіх сек'юритизації можна обчислити передусім прийняттям законодавчих актів [1], спрямованих на боротьбу з «екзистенційною загрозою», як і згаданий вище «патріотичний акт» у США. В умовах демократії прийняття такого законодавства означає вотум довіри з боку населення. Крім того, за певної медійної обстановки навіть система стримувань і противаг не є гарантією конституційності «надзвичайних заходів поза нормальними межами політичної процедури». У випадку наслідків атак 11 вересня 2001 р. навіть органи державної влади США підтримали пакет антитерористичних заходів, відігравши швидше роль аудиторії сек'юритизації, а не механізму контролю цього процесу.

Інтеграцію нарративу екзистенційної загрози в існуючий дискурс можна здійснити за допомогою застосування концепції колективної пам'яті [11; 12]. Колективна пам'ять, за визначенням М. Хальбвакса, являє собою «інформацію, що зберігається в пам'яті двох або більше членів групи» [13]. Отже, ко-

лективна пам'ять – це соціально сконструйований феномен, що є результатом соціального досвіду груп осіб. Значення «мнемонічної безпеки» було навіть проаналізовано в провідних журналах із міжнародних відносин [14], де відображалася важлива роль колективної пам'яті в процесі легітимації політичного режиму й особливо – національної ідентичності. Оскільки процеси легітимації релевантні не лише для демократичних, а й для авторитарних режимів, роль колективної пам'яті в сек'юритизації можна аналізувати на прикладах із різних географічних точок [15].

Як зазначають соціологи, образ ворога особливо часто використовується у внутрішньополітичних дискусіях. Наприклад, у теорії соціальної ідентичності наголошується на необхідності «самовихвалювання» певної групи та приниженні аутсайдерів [16–18]. Використання технології формування образу ворога часто застосовується для досягнення тактичних політичних цілей. В американській політології цей феномен називається «згуртуватися навколо прапора» (rally around the flag phenomenon) [19; 20], при цьому президент Сполучених Штатів отримує безпрецедентну підтримку населення за наявності зовнішнього чи внутрішнього ворога, проти якого ведеться боротьба. Інакше кажучи, дихотомія «друг/ворог» корисна для суспільної єдності, аби об'єднатися проти ворога, натомість як фігура суперника також дає унікальну можливість спроектувати розчарування та проблеми й спрямувати агресію у відповідному напрямку [21].

Е. Лаклау стверджує, що поява образу єдиного Іншого (Other) є результатом зростаючого антагонізму та радикалізації в суспільстві. За таких обставин усі інші негативні образи можна включити в одну категорію абсолютного абстрактного лиха [22]. Однак у фокусі цієї статті перебувають персоніфіковані, конкретні «Інші». Як стверджує Ш. Муфф, спираючись на праці К. Шмітта, ворог може бути зображений як політичний опонент, вимоги, цінності або інтереси якого можуть бути законними, проте суперечать точці зору «самості» [23]. Водночас у класичному розумінні К. Шмітта, ворог має бути знищений, розглядаючись як морально ущербний, тобто нелегітимний [24, 129]. Однак ставлення до ворога також відіграє конститутивну роль у самоідентифікації [24; 25]. Отже, дослідження образу ворога можна частково розглядати як дослідження самоідентичності, адже аналіз характеристик цього образу так само допомагає зрозуміти, які властивості небажані у своїй ідентичності.

С. Кін є одним із небагатьох дослідників, хто здійснив класифікацію образів ворога, що включає такі категорії, як «гвалтівник», «ворог Бога», «варвар», «звір», «гвалтівник жінок і дітей» [26]. Але навіть у такій класифікації об'єднуючим фактором є елемент загрози, вона лише переосмислена в різних аспектах безпеки: фізичній (мучитель, насильник), економічній (жадібний ворог), війсьній та громадській. Ці категорії можуть навіть бути застосовані як окремі випадки успішної сек'юритизації в різних секторах безпеки. Ключовим кроком у процесі сек'юритизації є переконання аудиторії. Хоча деякі політологи зазначають, що означений процес є суто перформативним процесом, тобто не вважають за потрібне прослідкувати реакцію аудиторії [27]. У цій статті важливим є дослідження суспільної реакції, адже вона слугує індикатором успішності процесу сек'юритизації.

У випадку з українською кризою фактично відбулася стандартна схема процесу сек'юритизації: феномен (у цьому разі протестний рух в Україні) був

конструйований як екзистенційна загроза російськомовному населенню (референтний об'єкт), для захисту якого були потрібні екстрені заходи (введення російських військ). Хоча в умовах політичної системи Росії складно говорити про функціональність демократичних інститутів. Завдяки даним соціальних мереж (над використанням яких іронізує Перший канал¹, однак, судячи із законодавчих заходів, що вживаються стосовно Інтернету в Росії², їх вплив на суспільну думку російське керівництво дуже добре розуміє [28]) стає зрозуміло, що більша частина населення підтримує тенденції до сек'юритизації дискурсу з приводу ситуації в Україні. Називаючи прихильників П. Порошенка «бандеровцями» або «фашистами», користувачі соціальних мереж конструюють український бік конфлікту в особливих категоріях, які передбачають вжиття надзвичайних заходів.

Колективна пам'ять відіграє дуже важливу роль в успішності акта сек'юритизації. У теорії сек'юритизації ця умова називається вбудованість або інтеграція дискурсу (*embeddedness of the discourse*), тобто здатність поточного дискурсу резонувати з уже наявними в колективній пам'яті конструкціями. Колективна пам'ять про фашизм при цьому забезпечує емоційний відгук на фрейм «фашизм», що пов'язаний з екзистенційною загрозою, особливо в російському суспільстві. До того ж завдяки ре-артикуляції фрейму «фашизм», можна прослідкувати прийняття аудиторією акта сек'юритизації [29]. Саме колективна пам'ять гарантувала прийняття такого нарративу та подальшу підтримку заходів, спрямованих на боротьбу з екзистенційною загрозою.

Правові наслідки

Друга важлива концепція, яку зачепив теоретик сек'юритизації Т. Бальзак, – це «індивідуальний політичний акт», покликаний боротися з екзистенційною загрозою [8]. Таким чином, процес сек'юритизації не буде завершеним без заключного етапу політичних заходів, що спрямовані на боротьбу з дискурсивно сконструйованою загрозою. Процес дискурсивної конструкції екзистенційної загрози можна розглядати як безперервний циклічний процес, починаючи з прийняття законодавства: уряд (або інший політичний актор, який має соціальний капітал) конструює екзистенційну загрозу, ЗМІ знову трансклюють її (чи ні), а публіка погоджується (чи ні). Тоді уряд вживає надзвичайних заходів для боротьби із загрозою, які зазвичай вчиняються у законодавчому порядку. Законодавство легітимує феномен загрози та розпочинає ще один цикл сек'юритизації та формування образу ворога, який, зі свого боку, призведе до подальших політичних заходів. Це означає не тільки те, що публіка має «проковтнути» дискурсивні конструкції, відфільтровані через ЗМІ, а й те, що ауди-

¹ США висунули свою версію авіакатастрофи «Боїнга» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.1tv.ru/news/world/263732>.

² Наприклад, згідно з Федеральним Законом від 5 травня 2014 р. №97-ФЗ, що набув чинності з 1 серпня 2014 р., інтернет-діячі, записи яких читають понад 3 тис. користувачів на добу, повинні бути включені до реєстру Роскомнагляду. У цій сфері також діють Федеральний Закон від 28 липня 2012 р. № 139-ФЗ «Про внесення змін у Федеральний Закон „Про захист дітей від інформації, що заподіює шкоду їх здоров'ю та розвитку” та окремі законодавчі акти Російської Федерації з питання обмеження доступу до протиправної інформації в мережі Інтернет» та Федеральний Закон від 28 грудня 2013 р. № 398-ФЗ «Про блокування екстремістських сайтів».

торія створює загрозу шляхом згоди чи повторного артикулювання, і це, відповідно, гарантує (чи ні) надзвичайні заходи. При цьому політики, тобто люди, які мають соціальний капітал, несуть у цьому разі особливу відповідальність. Якщо дискурс «образу ворога» проявляється на політичному рівні та входить у мейнстрім, то це може мати воістину драматичні наслідки для суспільства.

Наприклад, Закон від 20 липня 2012 р. № 121-ФЗ «Про некомерційні організації» передбачає реєстрацію «іноземними агентами» некомерційних організацій, котрі «займаються політичною діяльністю» на території Росії, а також «беруть участь (зокрема шляхом фінансування) в організації та проведенні політичних акцій з метою впливу на прийняття державними органами рішень, спрямованих на зміну проваджуваної ними державної політики, а також у формуванні громадської думки з наведеною метою». Таке формулювання відсилає до колективної пам'яті радянського періоду про «шпигунів», «шкідників» і «агентів» та їх спроби «саботажу» Радянського Союзу. Тобто такий дискурс загрози знайомий більшості громадян Росії й така інтеграція чи вбудованість дискурсу сприяє прийняттю аудиторією «іноземних агентів» як екзистенційної загрози [30].

Ба більше, коли законодавство визначає соціальну групу, яка має характеристики образу ворога, як, наприклад, «іноземні агенти», то «патріотично» налаштовані громадяни сприймають таке законодавство як санкцію на дискримінацію чи навіть на застосування насильства до цієї групи. Достатньо помітити, що за даними Московського інформаційно-аналітичного центру «Сова», після прийняття Федерального Закону «Про заборону пропаганди нетрадиційних сексуальних відносин серед неповнолітніх» у червні 2013 р., у Росії різко збільшилася кількість нападів на представників ЛГБТ¹. Інший приклад: після референдуму у Великій Британії щодо членства в Європейському Союзі (далі – ЄС) значно зросла кількість «злочинів на ґрунті ненависті» проти мігрантів, особливо польського походження². Багато праворадикальних груп у Великій Британії сприйняли сам факт референдуму та голосування за вихід із ЄС як офіційний дозвіл на прояв расизму та ксенофобії. До того ж у риториці головних прибічників виходу Великої Британії з ЄС (наприклад, экс-голови партії незалежності Сполученого Королівства Н. Фараджа) мігранти фігурували як загроза з соціальної, економічної та кримінальної точок зору. Така риторика не нова: сек'юритизація міграції є постійним сателітом політичних дискусій не лише в ЄС, і часто має ксенофобський підтекст [31–33].

У центрі документації злочинів націонал-соціалізму в Мюнхені є особлива експозиція, присвячена Голокосту. Одна її частина являє собою бетонну стіну, на якій у хронологічному порядку надруковані численні обмеження, накладені на німецьких євреїв з початку приходу фашистів до влади. Ці обмеження починаються із заборони обіймати певні посади, мати велосипед або водійські права, проживати у визначених районах, а закінчуються «остаточним вирішенням» єв-

¹ Рух ультраправих у ситуації тиску. Ксенофобія та радикальний націоналізм і протидія їм у 2015 р. у Росії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sova-center.ru/racism-xenophobia/publications/2016/02/d33886/>.

² Post EU Referendum Racism Documented Online And It's Really Scary [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.huffingtonpost.co.uk/entry/eu-referendum-racism_uk_576fe161e4b08d2c56396075.

рейського питання, тобто прийняттям правових актів, спрямованих на фізичне знищення євреїв. Ця стіна може слугувати своєрідною алюзією на процес сек'юритизації. Поступові заборонні заходи та чітке позначення групи населення, якої ці заходи стосуються (у цьому разі за допомогою жовтої зірки Давида), при масованій пропаганді у найгіршому випадку призводять до легітимації фізичного винищення цієї групи. Якщо однієї й тієї самої групи населення стосується ціла низка законодавчих актів, то в кожному наступному акті ця група все більше стає «Іншим», набуває рис образу ворога: якщо проти неї прийнято стільки законодавчих актів, вона є загрозою суспільству. Саме тому в законодавчих актах, що обмежують права (соціальних) груп, часто згадується «референтний об'єкт», тобто ті, кого слід захищати за допомогою цього законодавчого акта.

Одним із найбільш універсальних референтних об'єктів є дитина. Захист дітей – це такий універсальний троп, який закликає до автоматичного рефлексу захисника в дорослому населенні, саме тому особливо життєздатним є нарратив «кривавого наклепу» [34]. Захист дітей і жінок – один із найпопулярніших способів мотивації до армійської служби чи, у більш критичних ситуаціях, до оборони національної безпеки. Так, одним із найрозповсюдженіших плакатів часів Великої Вітчизняної Війни (далі – ВВВ) був плакат В. Корецького «Воїне Червоної Армії, врятуй!», де мати з дитиною стоять перед нацистським штиком. Тому, щоб остаточно переконати населення у правильності прийнятого законодавчого акта, необхідно вказати в ньому, що він спрямований на захист дітей (наприклад, закон про захист дітей від інформації, що шкодить їхньому здоров'ю та розвитку). Таким чином, об'єктом сек'юритизації стає не лише інформація, а й особи, які цю інформацію розповсюджують.

Ще одним універсальним референтним об'єктом є сама безпека (власне, від цього слова походить термін «сек'юритизація» (security)). У зв'язку з цим останнім часом «найпопулярнішою» екзистенційною загрозою, що особливо часто використовується у процесах сек'юритизації, є тероризм. При цьому концепція безпеки й екзистенційної загрози для кожного суспільства – своя, адже вона заснована на колективній пам'яті кожного окремого суспільства чи групи. Зазвичай екзистенційна загроза пов'язана з якоюсь травматичною подією в історії (частіше за все – з війною, геноцидом, терористичним актом), що призвела до численних людських жертв. У європейському культурному просторі такою подією є Друга світова війна.

ВВВ являє собою одну з небагатьох подій в історії Росії, що об'єднує переважну більшість її жителів [35]. Саме тому пам'ять про неї активно використовувалася при побудові нової російської ідентичності у другій половині 90-х і в 2000-х роках [36; 37]. Відродження параду перемоги на Червоній площі в 1997 р., численні акції, що проводилися проурядовими організаціями, використання георгіївської стрічки для візуального оформлення святкувань ВВВ, велика кількість кінематографічних робіт про війну – усе це свідчить про активізацію пам'яті про Війну, яка відбувається не без допомоги «підприємців пам'яті» зі структур російської влади [38]. Під «підприємцями пам'яті» автор терміна М. Поллак розуміє акторів, які використовують певні історичні паралелі для доведення своєї правоти [39]. Таким чином, вони є аналогом акторів сек'юритизації, тобто акторів, які використовують тезаурус ВВВ для виправдання/описання подій в Україні.

Наратив фашизму в Росії має такі особливості. По-перше, боротьба з фашизмом дуже тісно пов'язана з національною ідентичністю «великої держави» [40], оскільки пам'ять про фашизм і ВВВ загалом була предметом тривалої роботи ідеологів ще з радянських часів, а протягом останніх двох десятиліть ця робота посилилася [41]. По-друге, фашизм має для російського обивателя надзвичайно важливу конотацію екзистенційної загрози, й у зв'язку зі зростаючою популярністю Дня Перемоги пам'ять про нього нерозривно пов'язана з величезними людськими втратами, особливо серед мирного населення.

Російсько-український конфлікт продемонстрував, як працює механізм сек'юритизації. При цьому обидві сторони скористалися різними техніками з його створення. Із боку Києва військова кампанія на південному сході була оголошена як «антитерористична операція», що поставило прихильників «Новоросії» на один рівень зі згаданими вище незаконними комбатантами та легітимізувало застосування військової сили. Самопроголошені республіки були названі терористичними організаціями, головна загроза від яких – втрата територіальної цілісності України. Враховуючи негативні асоціації, пов'язані з перебуванням у складі Радянського Союзу, котрі були поєднані з відродженою пам'яттю про Голодомор, загроза територіальної дезінтеграції під егідою Росії не могла не викликати серйозного емоційного відгуку у значної частини українців.

З боку проросійських сил також діяла токсична дискурсивна зброя. Називаючи прихильників Євромайдану «бандеровцями», у людей вмикаються важливі механізми колективної пам'яті про травму. ВВВ залишила глибокі шрами на пострадянському просторі, що насамперед пов'язано з пам'яттю про екзистенційну загрозу мирному населенню. Поєднуючи образ демонстранта з образом нациста, можна стимулювати сильну емоційну реакцію у населення, яке виросло на спогадах і фільмах про війну та досі серйозно ставиться до загрози фашизму. Підігріваючи тему ВВВ та загрози її реінкарнації через зміну режиму в Україні, російський уряд отримав значну підтримку населення при анексії Криму та навіть військового сприяння сепаратистам на південному сході України.

При цьому використання принизливих прізвиськ на адресу українців і росіян, як не дивно, викликало радикальне переосмислення цих термінів. Укроп як символ підтримки Київської влади та ватник як символ проросійських сил не часто сприймаються негативно у відповідних колах, і були інтерпретовані скоріше як меми з позитивною конотацією. Що ж робити із залишковими явищами дискурсивної зброї? Якщо проаналізувати дані ЗМІ в Росії та Україні, можна зробити висновок, що напруження в обох країнах зменшилося, але куди подіти нові-старі образи ворога, які продовжують циркулювати тут?

Своєрідна «женивська конвенція» із запобігання мови ненависті була б ілюзорною, адже вона суперечила б принципів свободи слова. Мабуть, при військових конфліктах у сучасних суспільствах воюючим сторонам необхідно частіше нагадувати, що є життя і після збройного конфлікту, та навіть супротивникам згодом доведеться шукати спільну мову, у котрій не повинно бути образу ворога. У цій ситуації важливу роль відіграють ЗМІ, які формують громадську думку.

Загальноприйнятою є думка, що вільні ЗМІ, в яких наведені різні точки зору, можуть попередити ідеологічну обробку населення. Певною мірою це правда: навіть в одному з останніх фільмів про Дж. Бонда головним злодієм був медіа-магнат, який міг контролювати потоки інформації. Та навіть свобода сло-

ва не може застрахувати від мови ненависті та її наслідків. Особливо яскраво це проявляється при використанні Інтернету. Тут ми знову впираємося в соціальну психологію. Відповідно до нових досліджень учених із Лукки під керівництвом В. Кватрочіоккі, соціальні мережі слугують чудовим середовищем для психологічного феномена «упередженості підтвердження» (confirmation bias). Простіше кажучи, користувачі, які шукають відео зі «звірствами укропів» або «путлерівськими ватниками», знайдуть саме ту інформацію, яку шукають, а не відомості, що потурбують їх картину світу.

Висновки

Процес сек'юритизації часто має тяжкі наслідки, адже, якщо він супроводжується масованою пропагандою образу ворога, то це призводить до фізичного насильства щодо відповідної соціальної групи. Тому перш за все слід розуміти та донести широкій публіці те, що зрозумів А. Дюнан ще в XIX ст.: більшість сучасних конфліктів не ведеться на повне знищення, ворогуючим сторонам доведеться співіснувати після конфлікту. Якщо ж справа дійшла до війни, то необхідно намагатися проводити її зі знонайнменшими втратами, як воєнних, так і мирного населення. Росіянам і українцям так або інакше доведеться пережити конфлікт і навчитися бачити один в одному сусідів, а не ворогів. Саме тому такою небезпечною є мова ненависті: якщо під час конфліктів вона допомагає застосовувати насильство щодо ворога, то в мирний час мові ненависті немає місця, оскільки вона лише сприятиме ескалації насильства.

Прихильники приєднання до Росії на південному сході України отримали практично односторонню підтримку серед населення Росії за даними соціологічних опитувань і соціальних мереж. Фактична відсутність незалежних ЗМІ сформувала громадську думку, ідентичну офіційній. Євромайдан був затаврований як фашистський, «Антитерористична операція» на південному сході України була зображена як воєнні дії проти мирного населення. Не дивно, що в Україну поїхали добровольці з Росії, причому не лише бійці з «Вовчої сотні», а й абсолютно щирі люди, які повірили, що «фашистські карателі» вирізають мирне російськомовне населення.

Однак політичні режими, котрі використовують образ ворога, прагнуть до цілеспрямованої соціальної гомогенізації та мобілізації навколо правлячої влади. Водночас як наслідки різних конструктів образу ворога можуть продовжувати переслідувати суспільство багато років потому та перешкоджають його прогресивному розвитку. Історія показує, що мова ненависті, яка культивується політичними елітами, врешті-решт руйнує як самі еліти, так і те суспільство, котрим вони намагаються маніпулювати.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Buzan B. Security: a New Framework For Analysis / B. Buzan, O. Wæver, J. de Wilde.* – Boulder ; London : Lynne Rienner Pub., 1998. – 239 p.
2. *Schmitt C. Der Begriff des Politischen. Text von 1932 mit einem Vorwort und drei Corollarien / C. Schmitt.* – Ausgabe: 3. Aufl. der Ausg. von 1963. – Berlin : Duncker & Humblot, 1991. – 124 s.
3. *Williams M. Words, Images, Enemies: Securitization and International Politics / M. Williams // International Studies Quarterly.* – 2003. – Vol. 47. – № 4. – P. 511–531.

4. *Satjukow S.* Unsere Feinde. Konstruktion des anderen im Sozialismus / S. Satjukow, R. Gries. – Leipzig : Leipziger Universitätsverlag GmbH, 2004.
5. *Keen S.* Faces of the Enemy: Reflections of the Hostile Imagination/ S. Keen. – San Francisco : Harper & Row, 1986. – 199 p.
6. *Rieber R.* The Psychology of War and Peace. The Image of the Enemy / R. Rieber. – New York ; London : Plenum Press, 1991. – 282 p.
7. *Whitehead J. W.* Forfeiting «Enduring Freedom» for «Homeland Security»: A Constitutional Analysis of the USA Patriot Act and the Justice Department’s Anti-Terrorism Initiatives / J. W. Whitehead, S. H. Aden // American University Law Review. – Vol. 51. – № 6. – P. 1081–1133.
8. *Balzacq T.* Securitization Theory: How Security Problems Emerge and Dissolve / T. Balzacq. – New York : Routledge, 2011. – 258 p.
9. *Stritzel H.* Security in Translation: Securitization Theory and the Localization of Threat / H. Stritzel. – Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2014. – 223 p.
10. *Guzzini S.* Securitization as a Causal Mechanism / Guzzini S. // Security Dialogue. – 2011. – № 42 (4–5). – P. 329–341.
11. *Assmann J.* Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen / J. Assmann. – Munich : Beck, 1992. – 344 s.
12. *Winter J.* Remembering War: The Great War between Memory and History in the 20th Century / J. Winter. – New Haven : Yale University Press, 2006. – 288 p.
13. *Halbwachs M.* On Collective Memory / M. Halbwachs. – Chicago : Chicago University Press, 1992. – 237 p.
14. *Mälksoo M.* «Memory Must be Defended»: Beyond the Politics of Mnemonical Security / M. Mälksoo // Security Dialogue – 2015. – № 46 (3). – P. 221–237.
15. *Vuori J. A.* Illocutionary Logic and Strands of Securitization: Applying the Theory of Securitization to the Study of Non-democratic Political Orders / J. A. Vuori // European Journal of International Relations. – 2008. – № 14 (1). – P. 65–99.
16. *Coser L.* The Functions of Social Conflict / L. Coser. – London : Routledge and Kegan Paul Ltd, 1956. – 151 p.
17. *Tajfel H.* The Social Identity Theory of Intergroup Behaviour / H. Tajfel , J. Turner [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://web.mit.edu/curhan/www/docs/Articles/15341_Readings/Intergroup_Conflict/Tajfel_&_Turner_Psych_of_Intergroup_Relations_CH1_Social_Identity_Theory.pdf.
18. *Huddy L.* Contrasting Theoretical Approaches to Intergroup Relations / L. Huddy // Political Psychology. – 2004. – № 25 (6). – P. 947–967.
19. *ONeal J. R.* The Rally Round the Flag Effect in US Foreign Policy Crises: 1950–1985 / J. R. ONeal, A. L. Bryan // Political Behavior. – 1995. – № 17. – P. 379–401.
20. *Chapman T. L.* The United Nations Security Council and the Rally Round the Flag Effect / T. L. Chapman, D. Reiter // Journal of Conflict Resolution. – 2004. – № 48 (6). – P. 886–909.
21. *Nicklas H.* Vorurteil / H. Nicklas, Ä. Ostermann // Handwörterbuch der Psychologie / R. Asanger, G. Wenninger. – Weinheim und Basel : Beltz Verlag, 1988. – S. 535–540.
22. *Laclau E.* Structure, History, and the Political / E. Laclau // Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues On The Left / J. Butler, E. Laclau, S. Žižek. – London, New York : Verso, 2000. – P. 182–213.
23. *Mouffe C.* The Challenge of Carl Schmitt / C. Mouffe. – London, New York : Verso, 1999. – 228 p.
24. *Морозов В.* Россия и Другие: идентичность и границы политического сообщества / В. Морозов. – М. : Новое литературное обозрение, 2009. – 656 с.

25. *Neumann I.* The Uses of the Other: «the East» in European Identity Formation / I. Neumann. – Manchester : Manchester University Press, 1999. – 281 p.
26. *Keen S.* Faces of the Enemy: Reflections of the Hostile Imagination / S. Keen. – San Francisco : Harper and Row, 1991. – 200 p.
27. *Hansen L.* The Politics of Securitization and the Muhammad Cartoon Crisis: A Post-Structuralist Perspective / L. Hansen // *Security Dialogue*. – 2011. – № 42 (4–5). – P. 357–369.
28. *Lunde I.* Introduction / I. Lunde // *Digital Russia: The Language, Culture and Politics of New Media Communication* / M. Gorham, I. Lunde, M. Paulsen. – London : Routledge, 2014. – P. 1–8.
29. *Balzacq T.* The Three Faces of Securitization: Political Agency, Audience and Context / T. Balzacq // *European Journal of International Relations*. – 2005. – Vol. 11. – № 2. – P. 171–201.
30. *Gaufman E.* Security Threats and Public Perception: Digital Russia and The Ukraine Crisis / E. Gaufman. – Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2017.
31. *Huysmans J.* The European Union and the Securitization of Migration / J. Huysmans // *Journal of Common Market Studies*. – 2000. – № 38 (5). – P. 751–777.
32. *Ibrahim M.* The Securitization of Migration: A Racial Discourse / M. Ibrahim // *International migration*. – 2005. – № 43 (5). – P. 163–187.
33. *Ceyhan A.* The Securitization of Migration in Western Societies: Ambivalent Discourses and Policies / A. Ceyhan, A. Tsoukala // *Alternatives: Global, Local, Political*. – 2002. – № 27 (1). – P. 21–39.
34. *Rose E.* The Murder of William of Norwich: The Origins of the Blood Libel in Medieval Europe / E. Rose. – Oxford University Press, 2015. – 416 p.
35. *Tolz V.* Conflicting «Homeland Myths» and Nation-State Building in Postcommunist Russia / V. Tolz // *Slavic Review*. – 1998. – Vol. 57. – № 2. – P. 267–294.
36. *Rutten E.* Memory, Conflict and New Media. Web Wars in Post-Socialist States / E. Rutten, J. Fedor, V. Zvereva. – London : Routledge, 2013. – 288 p.
37. *Гудков Л.* «Память» о войне и массовая идентичность россиян / Л. Гудков // *Неприкосновенный запас*. – 2005. – № 2/3 (40/41). – С. 108–116.
38. *Wood E. A.* Performing Memory: Vladimir Putin and the Celebration of World War II in Russia / E. A. Wood // *The Soviet and Post-Soviet Review*. – 2011. – № 38 (2). – P. 172–200.
39. *Pollak M.* Une identité blessée / M. Pollak. – Paris : Métailié, 1993. – 420 p.
40. *Zhurzhenko T.* The geopolitics of memory / T. Zhurzhenko [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eurozine.com/pdf/2007-05-10-zhurzhenko-en.pdf>.
41. *Gudkov L.* The fetters of victory / L. Gudkov [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eurozine.com/pdf/2005-05-03-gudkov-en.pdf>.

REFERENCES

1. Buzan B., Wæver O, Wilde J. de. *Security: a New Framework For Analysis*, Boulder; London, 1998.
2. Schmitt C. *Der Begriff des Politischen*. Text von 1932 mit einem Vorwort und drei Corollarien. Ausgabe: 3. Aufl. der Ausg. von 1963, Berlin, 1991.
3. Williams M. Words, Images, Enemies: Securitization and International Politics, *International Studies Quarterly*, 2003, vol. 47, no. 4, pp. 511–531.
4. Satjukow S., Gries R. *Unsere Feinde. Konstruktion des anderen im Sozialismus*. Leipzig, 2004.
5. Keen S. *Faces of the Enemy: Reflections of the Hostile Imagination*, San Francisco, 1986.

6. Rieber R. *The Psychology of War and Peace. The Image of the Enemy*, New York; London, 1991.
7. Whitehead J. W., Aden S. H. Forfeiting «Enduring Freedom» for «Homeland Security»: A Constitutional Analysis of the USA Patriot Act and the Justice Department's Anti-Terrorism Initiatives, *American University Law Review*, vol. 51, no. 6, pp. 1081–1133.
8. Balzacq T. *Securitization Theory: How Security Problems Emerge and Dissolve*, New York, 2011.
9. Stritzel H. *Security in Translation: Securitization Theory and the Localization of Threat*, Basingstoke, 2014.
10. Guzzini S. Securitization as a Causal Mechanism, *Security Dialogue*, 2011, no. 42 (4–5), pp. 329–341.
11. Assmann J. *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, Munich, 1992.
12. Winter J. *Remembering War: The Great War between Memory and History in the 20th Century*, New Haven, 2006.
13. Halbwachs M. *On Collective Memory* [Translated by L. A. Coser], Chicago, 1992.
14. Mälksoo M. «Memory Must be Defended»: Beyond the Politics of Mnemonical Security, *Security Dialogue*, 2015, no. 46 (3), pp. 221–237.
15. Vuori J. A. Illocutionary Logic and Strands of Securitization: Applying the Theory of Securitization to the Study of Non-democratic Political Orders, *European Journal of International Relations*, 2008, no. 14 (1), pp. 65–99.
16. Coser L. *The Functions of Social Conflict*, London, 1956.
17. Tajfel H., Turner J. *The Social Identity Theory of Intergroup Behaviour*. URL: http://web.mit.edu/curhan/www/docs/Articles/15341_Readings/Intergroup_Conflict/Tajfel_&_Turner_Psych_of_Intergroup_Relations_CH1_Social_Identity_Theory.pdf.
18. Huddy L. Contrasting Theoretical Approaches to Intergroup Relations, *Political Psychology*, 2004, no. 25 (6), pp. 947–967.
19. Oneal J. R., Bryan A. L. The Rally 'Round the Flag Effect in US Foreign Policy Crises: 1950–1985, *Political Behavior*, 1995, no. 17, pp. 379–401.
20. Chapman T. L., Reiter D. The United Nations Security Council and the Rally Round the Flag Effect, *Journal of Conflict Resolution*, 2004, no. 48 (6), pp. 886–909.
21. Nicklas H., Ostermann Ä. Vorurteil, *Handwörterbuch der Psychologie*, Weinheim und Basel, 1988, ss. 535–540.
22. Laclau E. Structure, History, and the Political, *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues On The Left*, London; New York, 2000, pp. 182–213.
23. Mouffe C. *The Challenge of Carl Schmitt*, London; New York, 1999.
24. Morozov V. *Rossiya i Drugie: identichnost' i granitsy politicheskogo soobshchestva* [Russia and Others: identity and borders of political community], Moscow, 2009.
25. Neumann I. *The Uses of the Other: «the East» in European Identity Formation*, Manchester, 1999.
26. Keen S. *Faces of the Enemy: Reflections of the Hostile Imagination*, San Francisco, 1991.
27. Hansen L. The Politics of Securitization and the Muhammad Cartoon Crisis: A Post-Structuralist Perspective, *Security Dialogue*, 2011, no. 42 (4–5), pp. 357–369.
28. Lunde I. Introduction, *Digital Russia: The Language, Culture and Politics of New Media Communication*, London, 2014, pp. 1–8.
29. Balzacq T. The Three Faces of Securitization: Political Agency, Audience and Context, *European Journal of International Relations*, 2005, vol. 11, no. 2, p. 171–201.
30. Gaufman E. *Security Threats and Public Perception: Digital Russia and The Ukraine Crisis*, Basingstoke, 2017.

31. Huysmans J. The European Union and the Securitization of Migration, *Journal of Common Market Studies*, 2000, no. 38 (5), pp. 751–777.
32. Ibrahim M. The Securitization of Migration: A Racial Discourse, *International migration*, 2005, no. 43 (5), pp. 163–187.
33. Ceyhan A., Tsoukala A. The Securitization of Migration in Western Societies: Ambivalent Discourses and Policies, *Alternatives: Global, Local, Political*, 2002, no. 27 (1), pp. 21–39.
34. Rose E. The Murder of William of Norwich: The Origins of the Blood Libel in Medieval Europe, Oxford, 2015.
35. Tolz V. Conflicting «Homeland Myths» and Nation-State Building in Postcommunist Russia, *Slavic Review*, 1998, vol. 57, no. 2, pp. 267–294.
36. Rutten E., Fedor J., Zvereva V. Memory, Conflict and New Media. Web Wars in Post-Socialist States, London, 2013.
37. Gudkov L. «Pamyat» o voyne i massovaya identichnost' rossiyan [«Memory» of war and mass identity of the Russian], *Neprikosnovenniy zapas*, 2005, no. № 2/3 (40/41), pp. 108–116.
38. Wood E. A. Performing Memory: Vladimir Putin and the Celebration of World War II in Russia, *The Soviet and Post-Soviet Review*, 2011, no. 38 (2). pp. 172–200.
39. Pollak M. Une identité blessée, Paris, 1993.
40. Zhurzhenko T. The geopolitics of memory. URL: <http://www.eurozine.com/pdf/2007-05-10-zhurzhenko-en.pdf>.
41. Gudkov L. The fetters of victory. URL: <http://www.eurozine.com/pdf/2005-05-03-gudkov-en.pdf>.

Гауфман Є. Політичні та правові аспекти образу ворога

Анотація. У статті аналізуються політичні і правові наслідки образу ворога як результату процесу сек'юритизації. Сек'юритизація означає, що певний феномен сприймається як такий, що становить екзистенційну загрозу для референтного об'єкта. Сприймаючи загрозу як екзистенційну, держава за згоди суспільства може нехтувати звичайними демократичними процедурами і запроваджувати екстраординарні заходи. Образ ворога у цьому сенсі – один з отруйних прикладів сек'юритизації, оскільки він може обумовлювати знищення цільової ворожої групи. Тому у статті приділяється особлива увага сек'юритизації людини та впливові, що цей процес чинить на сприймаючих це суспільство. Зокрема, йдеться про нарративи, що супроводжують українську кризу та війну дискурсів, що точиться у Росії.

Ключові слова: ворог, образ ворога, сек'юритизація, українська криза, російсько-український конфлікт.

Гауфман Е. Политические и правовые аспекты образа врага

Аннотация. В этой статье анализируются политические и правовые последствия образа врага как результата процесса секьюритизации. Секьюритизация означает, что определенный феномен представляется как несущий экзистенциальную угрозу для референтного объекта. Воспринимая угрозу как имеющую экзистенциальный характер, государство с опорой на общественное согласие может пренебрегать обычными демократическими процедурами и устанавливать экстраординарные меры. Образ врага в этом смысле – один из пагубных примеров секьюритизации, так как он может предполагать физическое уничтожение целевой группы, определенной как вражеская. Поэтому в статье уделяется особое внимание секьюритизации человека и влиянию, которое этот процесс оказывает на воспринимающих это общества. В частности, речь идет о нарративах, сопровождающих украинский кризис и войну дискурсов, полыхающую в России.

Ключевые слова: враг, образ врага, секьюритизация, украинский кризис, российско-украинский конфликт.

Gaufman E. Political and Legal Aspects of Enemy Image

Summary. This article analyses political and legal consequences of enemy images that result from securitization process. Securitization means that a certain phenomenon is represented as bearing an existential threat to a referent object. Given that a threat as constructed as existential, the government can with the public's consent bypass the usual democratic procedures and enact extraordinary measures. An enemy image in this respect is a particularly toxic instance of securitization as it can imply physical annihilation of the target «enemy» group. This is why, the article looks specifically at securitization of human beings and the implications it has on receiving societies. In particular, the article deals with narratives surrounding the Ukraine crisis and the discursive warfare that raged in Russia.

Key words: enemy, enemy image, securitization, Ukrainian crisis, Russian-Ukrainian conflict.